

İSLAM VE YORUM VI

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Mehmet KUBAT

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN: 978-625-8201-50-5

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

İslam ve Yorum VI

I. Cilt

Yayına Hazırlayan

Prof. Dr. Mehmet KUBAT

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Yıldırım

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Demir

Doç. Dr. Fatih Zengin

İsteme Adresi

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

44280 Kampüs / MALATYA

Telefon: (0422) 377 49 97

e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Adres

Merkez Kampüs, 44280 Battalgazi MALATYA

0422 377 32 24 e-posta: yayinevi@inonu.edu.tr

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAN

Kapak

Halil YILMAZ

İç Tasarım

Ensar Grafik Bölümü

Baskı- Cilt

Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi

İkitelli Osb Mah Atatürk Bulv.

Haseyad 1.Ksm No: 60/3-C Başakşehir

Sertifika No: 51796

1. Basım

Aralık 2022

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

İBRANİLİKTE YAHUDİLİĞE OLAN SERÜVENDE GÖÇLERİN YAHUDİ TEOLOJİSİNE OLAN KATKISI

İrem CEYHAN

İnönü Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi, Arş. Gör. Dr.
orcid.org/0000-0002-4244-4983
irem.ceyhan@inonu.edu.tr

Giriş

Göç olgusu; hem sosyolojik hem de teolojik olarak oldukça önem arz etmektedir. Zira göç etmek sadece tek bir şahsın ya da bir topluluğun bölgesel anlamda yer değiştirmesi değil; aynı zamanda göç edenin kendi kültürünü, geleneğini ve dinini de taşımasıdır. Bu taşıma olayının ardından ise entegrasyon dediğimiz süreç başlar. Farklı kültürler karşılaşır ve uyum sağlanana kadar taşınan değerlerden kayıplar da verilir, bunların yerine yeni değerler de inşa edilir. Aynı zamanda mevcut değerlerin bazıları ise korunmaya özellikle gayret edilir. Bu korunmaya gayret gösterilen değerlerin başında ise insana kim olduğunu ve nereden geldiğini hatırlatan dini kaynaklar gelir.¹ Tüm bu süreçlerin sonunda ise değişim kaçınılmaz bir hale gelir. Göçmenler; göçten önceki ve göçle beraber şekillenen değerlerinin karışımı olan bir karaktere bürünürler.² Bugüne kadar yapılmış sosyolojik araştırmalar da bu teoriyi desteklemektedir.³

Bu çalışmada, zikredilen göçler ve göçlerin göçmenler üzerindeki etkisi teorisi kapsamında Yahudilerin tarihi süreçlerinde gerçekleştirdikleri göçler ve bu göçler sonucunda şekillenen dini karakterlerini, sizlere Yahudi kaynaklarını temel alarak sunmaya çalışacağım. Ancak bu sunuş, konunun daha kapsamlı ele alınabilmesi için Yahudi tarihinin ilk dönemlerini kapsayacak şekilde olacaktır. Bu bağlamda Yahudi tarihinde ilk ata

¹ Hasan Ali Yılmaz, "Göç Sürecinde Din" 13/75 (2020): 853.

² Arif Korkmaz, "Din ve Göç", *Sosyoloji* (Konya: Palet Yayınları, 2013), 339.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuomas Martikainen, "Din, Göçmenler ve Entegrasyon", trc. Nebile Özmen, 38 (Ocak 2010).

kabul edilen Hz. İbrahim ile başlanarak; Yahudi teolojisinin iman esaslarının mimarı kabul edilen Maimonides'e kadar olan süreç sistematik bir şekilde ele alınmaya çalışılacak; bu serüvende göçlerin Yahudi teolojisine olan katkısı tespit edilmeye gayret edilecektir.

İbranilikten Yahudiliğe Göçler

Yahudilik, Eski Ahit'e göre ilk ataları olan İbrahim'in Kenan diyarına olan göçüyle başlar.⁴ Buna göre; babası put yapan İbrahim, önce babasının yaptığı putları kırmış ardından da putlarla alakalı olumsuz şeyler söylemiştir. Yaptığı ve söyledikleri yaşadıkları şehirde duyulunca da oradan göç etmek durumunda kalmıştır.⁵ İbrahim bu göçü yalnız başına gerçekleştirmemiş; eşi, akrabalarının bir kısmı, onların erkek ve kadın köleleri, sığır ve koyun sürüleri de ona eşlik etmiştir. Hatta bazı araştırmacılar İbrani isimlendirmesini de bu göç hareketine bağlarlar ve "nehri geçenler" anlamına geldiğini iddia ederler.⁶

Eski Ahit'te İbraniler'in Kenan şehrinde yani Mısır'da kalış süreleri 400⁷ ve 430⁸ yıl şeklinde iki farklı şekilde telaffuz edilmektedir. İbraniler bu uzun süreç içerisinde Mısır'da yaşarken; sırasıyla Hz. İshak, Hz. Yakup ve onun on iki oğluyla beraber varlıklarını devam ettirmiş ve küçük bir topluluktan on iki ayrı kolu olan büyük bir topluluk haline gelmişlerdir.⁹ Bu süreçte Tanrı tarafından İsrail adını alan¹⁰ Hz. Yakup ve soyu artık İbrani olarak değil İsrailoğulları şeklinde anılmaya başlanmıştır.¹¹

Mısır'da bir süre sonra köleleştirilen İsrailoğulları, Musa Peygamber ve kardeşi Harun ile ikinci göçlerini gerçekleştirerek; Mısır'dan çıkmışlardır.¹² Bu çıkış, İsrailoğulları'nın Sina dağında Tanrı ile ahitleşmeleri ile neticelenmiş; İsrailoğulları Tanrı'nın sözlerini dinledikleri takdirde Tanrı'nın öz milleti olacaklarına dair Tanrı ile sözleşmişlerdir.¹³ Ancak sözlerini tutmayan İsrailoğulları, On Emir levhalarını almak için yanla-

⁴ Tekvin, 11/26-27, 31-32

⁵ Joseph Gaer, Yahudilik, trc. Osman Zahid Çifçi 1/1 (2014): 250.

⁶ Behnan Konutgan v.dğr., *Kutsal Kitap Sözlüğü* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2016), 295; Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 1: 78.

⁷ Tekvin 15/13

⁸ Mısırdan Çıkış 12/40

⁹ Yaratılış 10-50

¹⁰ Tekvin 32/28

¹¹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 5. Baskı (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 26.

¹² Mısırdan Çıkış 14/21

¹³ Mısırdan Çıkış 19/3

rından ayrılan Hz. Musa'nın ardından bir buzağı yaparak ona tapmaya başlamışlardır.¹⁴ Bunun karşılığı olarak da 40 yıl boyunca çölde kalmakla cezalandırılmışlardır.¹⁵ Bu süreçten ders alan İsrailoğulları, Hz. Musa'nın vefatının ardından yerine gelen Yeşu peygamber önderliğinde yeniden Kenan bölgesine göç etmişler ve Tanrı'ya verdikleri söze uydukları sürece Tanrı tarafından desteklenerek, uymadıklarında ise cezalandırılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁶

Yeşu peygamberden sonra Hakimler ardından ise Krallar dönemi ile devam eden İsrailoğulları, Davut ve Süleyman peygamber dönemlerinde altın çağlarını yaşamışlardır. Kudüs fethedilmiş, krallık sarayı buraya yapılmış¹⁷ ve görkemli bir mabed inşa edilmiştir.¹⁸ Ayrıca onlar Süleyman peygamber dönemiyle beraber, Yehuda merkezli bir krallıkta varlıklarını sürdürmelerine nispetle artık İsrailoğulları olarak değil Yahudi olarak anılmaya başlanmışlardır.¹⁹

Yahudiler için bu parlak süreç Babil sürgününe kadar devam etmiştir.²⁰ Zira Süleyman peygamber sonrası önce krallık ikiye bölünmüş ardından da tüm kral ve peygamberlerin uyarılarına rağmen Yahudiler yeniden Tanrı'ya şirk koşmuşlar ve ahitlerini bozmuşlardır.²¹ Bunun sonucu olarak da yeniden sürgünle göç ettirilerek cezalandırılmışlardır.²²

Babil sürgünü Yahudi tarihinde çok önemli izler bırakmıştır. Onların yıkılmaz dedikleri Davud Krallıklarının sona ermesi ve dokunulmaz diye inandıkları mabedlerinin yerle bir edilmesi²³; Yahudiliğin bir fikir sistemi, bir ideoloji ve çoğunluk uluslar içinde bir yaşam şekli halini alma sürecinin başlamasına neden olmuştur.²⁴

¹⁴ Mısırdan Çıkış 32/2-3

¹⁵ Mısırdan Çıkış 32/34

¹⁶ Yeşu 1-24

¹⁷ II. Samuel 6

¹⁸ I. Krallar 6/14

¹⁹ Gürkan, *Yahudilik*, 30.

²⁰ Hakimler 2/14,18; Hakimler 10/7

²¹ Eldar Hasanoğlu, *Temel Kaynaklar Işığında Gerut Yahudiliğe Geçiş* (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 53.

²² Ali Osman Kurt, "Yahudilikte Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün" 9 (Ağustos 2006): 61.

²³ Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), 49.

²⁴ Sevilla-Sharan Moshe, *İsrail Ulusu'nun Tarihi* (Yeruşalayim: Memorial Foundation For Jewish Culture, 1981), 38.

Bu dönemde, Yahudiler yeniden Kudüs'e ve Kudüs tapınağına kavuşma özlemi içerisinde olup sürekli olarak yabancı bir milletin içinde "Yahudi kalabilme" endişesi yaşamışlardır.²⁵ Böylelikle de karakteristik özelliklerini Babil Diasporası döneminde korumuş olup bulundukları toplumda erimemeyi başarmışlardır.²⁶ Onlar bu kaygı ile nesep bilgilerinin kayıt altına alınması, yabancılarla münasebeti azaltmak için yeme-içme kurallarının belirlenmesi, düzenli dua ritüelinin yerleştirilmesi gibi kurallar belirlemişlerdir.²⁷ Aynı zamanda bu zaruri göçün etkisiyle onlar Babil inanışlarından da etkilenmiş Mesihi inanışının merkezde olduğu bir yaklaşım da geliştirmişlerdir.²⁸

Ezra peygamber ile beraber sürgün dönemi sona ermiş Yahudiler, Kudüs'e geri dönerek mabedlerini yeniden inşa etmişlerdir. Ezra, Yahudilerin tek bir Tanrı'ya inanmaları için çabalamış²⁹; "Büyük meclis"i kurarak, dua faaliyetlerinin düzenlenmesini, Eski Ahit çalışmalarının yapılabilmesini sağlamış, sürgünde şekillenen dinin pratik yönlerine ek olarak teolojik kısmının da şekillenmesinin temellerini atmıştır.³⁰ Ancak Yahudiler için süreç bu minvalde ilerlememiştir. El değiştiren yönetimlerle sürekli sıkıntı yaşayan Yahudilerin, en son Roma yönetimindeyken Mabedleri ikinci defa yıkılmış ve Yahudiler yeni bir diasporaya maruz bırakılmışlardır.³¹ Ancak artık Yahudiler, yaşadıkları tecrübelerle binaen etnik kökenleri ve tektanrıci yaklaşımlarında daha sadık ve kararlı bir hale gelmişler, inanç esasları bağlamında olamasa bile sözlü geleneği sistemleştirmeye, Eski Ahit'i anlamaya çalışmayı bırakmamışlardır.³² Yahudiler, Romalılar'ın onları sürgün etmelerinden itibaren birkaç yüzyıl bu diaspora sürecinde yaşam mücadelesi vermişler ve çeşitli bölgelere dağılarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

²⁵ Sevda Örcü, "Yahudi Diasporası'nın Filistin'e Göçü ve İsrail Devleti'nin Kuruluşu" 2/3 (2018): 211.

²⁶ Ayhan Döner, "Tarihsel Süreç İçerisinde İsrail Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı" 1/1 (1997): 14.

²⁷ D. S. Margoliouth, *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*, trc. Suat Ertüzün (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 144.

²⁸ Fuat Aydın, *Yahudilik* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 40.

²⁹ Ezra 3-10

³⁰ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, trc. Hamide Koyukan v.dğr., 4. Baskı (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017), 115.

³¹ Blkz. İrem Ceyhan, *Yahudi ve Müslüman Teolojisinde Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması* (İstanbul: Çıra Akademi, 2021), 32.

³² Francine Kaufmann - Josy Eisenberg, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", trc. Mehmet Aydın 29 (1987): 279.

Göçler Sonrası Şekillenene Yahudi Teolojisi ve Değerlendirme

Şu ana kadar zikrettiğimiz ilk dönem göçler ve zaruri göçler hüviyetinde olan sürgünler; Yahudiler için sadece sosyolojik ve tarihsel olaylar olarak değerlendirilmemektedir. Onlar için tüm bu yaşananlar dini ve ideolojiktir.³³ Zira onlar ya bir ceza sonucu yer değiştirmekte ya da Tanrı'nın desteğiyle vaad edilen topraklara ulaşmaktadırlar. Bu yer değişikliğinin odak noktasında Yahudiler'in inanç noktasındaki zafiyetleri ya da bağlılıkları yer almaktadır. Onlar göç ve sürgünlerle; neye nasıl inanmaları gerektiğini öğrenmişler; etnik kimliklerinin farkına varmışlar ve bunu korumak için kararlar almışlardır.

Bu bağlamda yaptıkları ilk şey sözlü geleneği yazılı hale getirmek olmuştur. Talmud dönemi olarak bilinen bu süreç miladi VII. Yüzyılda tamamlanmış, Eski Ahid yorumlanmaya, yeni olay ve durumlar karşısında pratik çözümler üretilmeye başlanmıştır.³⁴

Yahudi teolojisinin tam olarak şekillenmesi ise Orta Çağ'a tekabül etmiştir. Zira Yahudiler, yaşadıkları dönemlerde imanlarını itikad haline getirebilecek bir pozisyonda olamamış, göçler ve sürgünlerle hayatta kalma mücadelesi vermişlerdir. Onlar, IX. yüzyıla kadar bu bağlamda sorgulamadan tek olan yaratıcılarını andıkları şema dualarıyla³⁵ dinlerini yaşamışlardır.³⁶ IX. yüzyıla beraber ise özellikle İslam ülkelerinde altın devrini yaşayan Yahudi teolojisi; Yemen'de Natanel ben.Feyyumi (ö. 1165), Kayrevan'da İshak ben Şlomo el-İsraili (ö. yak. 955), Endülüs'te Dunaş ben Labrat (ö. 990), Yehuda Halevi (ö. 1141), Bahya ibn Paquda (ö. 1120), Moşe ben Ezra (ö. 1138) ve İbn Gabirol (ö. 1158), yine Endülüs'te doğup Mısır'da yaşayan Maimonides (ö. 1204) ve oğlu Abraham ben Moşe (ö. 1237) gibi Yahudi din bilginleri; pek çok Yahudi dini, kültürü ve İbrani diliyle ilgili eserler kaleme almışlar, itikadi çalışmalar da bulunmuşlardır.³⁷ Bu bağlamda Saadia (ö.942); İslâmî fetva modelinden ilham alarak, ilk defa halaha denen kanunları metin haline getirme denemesini³⁸ yapan

33 Kurt, "Yahudilikte Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün", 65.

34 Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 2. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 22.

35 Tesniye 6/4

36 Menachem Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought* (London: Oxford University Press, 1986), 4.

37 Bkz. J. Guttman, *Philosophies of Judaism: A History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosenzweig* (New York: Schocken Books, 1964), 55-56.

38 Saadia'nın iman esasları: 1. Âlem sonradan yaratılmadır (hâdistir). 2. Allah tek olup cismi yoktur. 3. Vahye iman Yahudi an'anesini de içine almak üzere şarttır. 4. İnsan muttakî olmaya, ruhen ve bedenlen bütün günahları işlemekten sakınmaya davet olunmuştur. 5. Mükâfat ve ceza hakktır. 6. Ruh saf ve temiz yaratılmıştır, ölüm anında cesedi terk eder. 7. Yeniden dirilmek hakktır. 8. Mesih'e

kişi olmuştur.³⁹ Saadia sonrası Pakuda, Natan-El El-Feyyumi, Abraham b. Daud gibi pek çok Yahudi teolog da iman esasları belirleme gayretlerinde bulunmuşlardır. Ancak bunlardan en çok kabul gören ve hala da geçerliliğini koruyan esasları Maimonides olarak da bilinen Musa b. Meymun (ö.1204) belirlemiştir.⁴⁰

Maimonidesin neden bu iman esaslarını oluşturduğuna dair kendisinin bir söylemi bulunmamakla beraber; bu konuyu çalışan araştırmacılardan biri olan Solomon Schechter: Maimonides'in benzer ilkeleri sahip olan ilahi din mensuplarıyla bir arada yaşarken kendi dininin de ilkelerinin bulunması gerekliliğiyle beraber; peygamberleri olan Musa'nın üstünlüğünü bu şekilde belirtebileceğini söylemiş ve Maimonides'in dönemin ihtiyacından dolayı bu iman esaslarını bir araya getirdiğini iddia etmiştir.⁴¹ Kellner ise maddelerin oluşturulma sebebi ile ilgili olarak, RaMbaM'in Delâletü'l-Hâîrîn isimli çalışmasında, Tanrı'nın gayr-ı cismaniliği noktasında yanlış fikirlerin ortaya çıktığı ve bunların önünün kesilmesinin gerektiği, dolayısıyla ilkeler saptama gereksinimi hissettiğini dile getirdiğini belirtmektedir.⁴²

Her ne nedenle olursa olsun belirtildiği üzere Maimonides'in oluşturduğu iman esasları hala geçerliliğini korumakta ve İbranilikten Yahudiliğe olan serüvende Orta Çağla beraber şekillenen Yahudi iman esaslarının temelini oluşturmaktadır.

Sürgünlerle şekillenen mensuplara sahip bir din olan Yahudilik, böylelikle kendi iman esasları olan, birçok şart ve sistemle şekillenen bir yapı hüviyetine bürünmüş, mensuplarının bağlılıklarını aidiyet duygularını iman edilecek hususlar ve ibadetlerle de perçinlemiş devamlılığını sağlamıştır. Bu bağlamda teolojik olarak baktığımızda Yahudilerin gelişen bir sistemle bugünlere geldiklerini söyleyebiliriz. Onlar dönem dönem

intizar, hesap ve nihâî hüküm haktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara, 1965), 127.

39 P.B. Fenton, "Sa'adya Ben Yôsêf", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, ed. C.E. Boswprth v.dğr. (Leiden, 1995), VIII: 661.

40 1. Tanrı'nın varlığı, 2. Birliği, 3. Gayr-ı cismani oluşu, 4. Kıdemi, 5. Yaratıcının, kendisine kulluk edilmeye, yüceltmeye, tazimde bulunulmaya ve itaat edilmeye değer tek varlık olduğu, 6. Peygamberlik, 7. Efendimiz Mûsâ en yüce peygamberdir, 8. Tora Tanrı katından gelmiştir, 9. Tora'nın neshi mümkün değildir, 10. Tanrı insanın eylemlerini ve düşüncelerini bilir, 11. Tanrı, emirlerini yerine getirenleri mükâfatlandırır, getirmeyenleri ise cezalandırır, 12. Mesih gönderilecektir, 13. Ruh ölümsüzdür ve Tanrı dilediği zaman ölüleri hayata kavuşturacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları" 52/2 (2011): 255-256.

41 Bkz. Solomon Schechter, "Dogma in Judaism", *Studies in Judaism (First Series)* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1911), 179.

42 Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought*, 38.

tektanrıci bir inanıştan bile sıyrılmış, yaratıcılarına güvenmemiş, peygamberlerine yalan isnatlarda bulunmuş olsalar dahi geldikleri noktada İslam teolojisinin de katkısı ile monoteist bir ilahi din olma hüviyetine bürünmüşlerdir denilebilir. Zira Yahudi alim Maimonides'in bizzat kendisinin de ifadesiyle bu dönemde ortaya konan eserler ve argümanlar orijinal olmaktan ziyade İslam teolojisi etkisinde kaleme alınmıştır.⁴³ Hatta o çok beğendiği Farabi'nin eserlerinden, İbn Tibbon'a gönderdiği mektupta bahsederken "kusursuz/mükemmel" ifadelerini kullanarak beğenisini dile getirmiştir.⁴⁴

Sonuç olarak görülmüştür ki, tarihi boyunca çeşitli merhalelerden geçen Yahudiler, sadece göç etmekle kalmamış, gittikleri bölgelerden kimliklerine katkılarda bulunmuş, öz benliklerini muhafaza etmek için çabalamış ve en son da toplumsal olarak rahata erdikleri bir noktada inanç esaslarını belirlemişlerdir. Ve görülmüştür ki bu inanç esaslarının şekillenmesinde göçlerle tekamüle eren bir yapı vardır ve göçlerin Yahudi teolojisine olan etkisi yadsınamaz biz gerçektir.

Kaynakça

- Abû'l Farac, Gregory. *Abû'l Farac Tarihi*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. 2. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Arif Korkmaz. "Din ve Göç". *Sosyoloji*. Konya: Palet Yayınları, 2013.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. Trc. Hamide Koyukan - Kudret Emirğlu - Oktay Özel. 4. Baskı. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017.
- Aydın, Fuat. *Yahudilik*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Ceyhan, İrem. *Yahudi ve Müslüman Teolojisinde Tanrı Tasavvurlarının Karşılaştırılması*. İstanbul: Çıra Akademi, 2021.
- Döner, Ayhan. "Tarihsel Süreç İçerisinde İsrail Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı" 1/1 (1997).
- Fenton, P.B. "Sa'adya Ben Yösêf". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. Ed. C.E.Boswprth - E. Van Danzel - W.P. Heinrichs - G. Lecomte. Leiden, 1995.
- Gaer, Joseph. "Yahudilik". Trc. Osman Zahid Çifçi 1/1 (2014).

⁴³ Musa Maimonides (İbn Meymun), *Delâletü'l-hâirîn*, ed. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 184.

⁴⁴ Yasin Meral, "Orta Çağ Yahudi Dünyasında Müslüman Algısı" 10/1 (Nisan 2013): 73.

- Guttmann, J. *Philosophies of Judaism: A History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rozenzweig*. New York: Schocken Books, 1964.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. 5. Baskı. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Hasan Ali Yılmaz. "Göç Sürecinde Din" 13/75 (2020).
- Hasanoğlu, Eldar. *Temel Kaynaklar Işığında Gerut Yahudiliğe Geçiş*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- Kaufmann, Francine - Eisenberg, Josy. "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik". Trc. Mehmet Aydın 29 (1987).
- Kellner, Menachem. *Dogma in Medieval Jewish Thought*. London: Oxford University Press, 1986.
- Konutgan, Behnan - Kınran, Levent - Özbek, İhsan - Yıldırım, Mine. *Kutsal Kitap Sözlüğü*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2016.
- Kurt, Ali Osman. *Erken Dönem Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudilikte Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün" 9 (Ağustos 2006).
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. Ankara, 1965.
- Maimonides (İbn Meymun), Musa. *Delâletü'l-hâirîn*. Ed. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Margoliouth, D. S. *İslamiyet Öncesi Arap-İsrailoğulları İlişkileri*. Trc. Suat Ertüzün. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları" 52/2 (2011).
- Meral, Yasin. "Orta Çağ Yahudi Dünyasında Müslüman Algısı" 10/1 (Nisan 2013).
- Örücü, Sevda. "Yahudi Diasporası'nın Filistin'e Göçü ve İsrail Devleti'nin Kuruluşu" 2/3 (2018).
- Schechter, Solomon. "Dogma in Judaism". *Studies in Judaism (First Series)*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1911.
- Sevilla-Sharan Moshe. *İsrail Uluğu'nun Tarihi*. Yeruşalayim: Memorial Foundation For Jew_sh Culture, 1981.
- Tuomas Martikainen. "Din, Göçmenler ve Entegrasyon". Trc. Nebile Özmen. 38 (Ocak 2010).